

Małgorzata Kołaczek

BARIERY EDUKACYJNE ROMÓW NA WĘGRZECH*

Romowie a społeczeństwo węgierskie

Nawet najlepsze regulacje prawne mogą okazać się niewystarczające, aby rozwiązać problemy narodowościowe. Sebastian Wojciechowski w książce *Nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej*¹ stwierdza, że słowa te odnoszą się w pełni do Węgier, gdzie mimo Ustawy o Mniejszościach Narodowych i Etnicznych z 1993 r. i wielu innych aktów prawnych, wciąż nie udaje się zwalczyć dyskryminacji Romów (w pracy, szkole, służbie zdrowia i osiedlaniu się). Przyczyną, tym, co ma w tej kwestii podstawowe znaczenie, jest nastawienie społeczeństwa węgierskiego do ludności romskiej.

Od upadku komunizmu na Węgrzech istniejące w społeczeństwie negatywne stereotypy i postawy wobec Romów nie tylko nie zniknęły, ale przybrały na sile i zaczęły przyjmować nawet formę aktów przemocy. Do pierwszych napaści na Romów w latach 90. doszło w Miskolcu i Egerze – miastach, które najbardziej dotknął problem bezrobocia po transformacji². Romowie byli jedyną grupą społeczną na tyle obcą, tajemniczą i budzącą antypatię, a przy tym bezbronna, że z łatwością stali się przysłowiowym „kozłem ofiarnym”, obwinianym o wszelkie zło i wszelkie problemy. Według badań przeprowadzonych tuż przed upadkiem komunizmu i zaraz po nim, w 1992 r. tylko 17% Węgrów uważało, że rząd powinien robić coś więcej dla ludności romskiej, podczas gdy 52% było zdania, iż Cyganie nie zasługują na to, by ich wspierać. Poziom przestępczości wśród Romów

* Fragment pracy magisterskiej pt. „Sytuacja Romów na Węgrzech w latach 1991-2004”.

¹ S. Wojciechowski, *Nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej*, wyd. 3 popr. i uzup., Wrocław 2000, s. 162.

² K. Postma, *Changing Prejudice in Hungary. A study on the Collapse of State Socialism and its Impact on Prejudice against Gypsies and Jews*, Groningen 1996, s. 45 [jeśli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia moje – M.K.].

potwierdzał istniejące stereotypy – według statystyk z 1990 r. 80% rabunków i 95% kradzieży kieszonek w Budapeszcie dokonywali Romowie³. Zgodnie z raportami, sytuacja w społecznościach wiejskich wygląda jeszcze gorzej – Romowie terroryzują całe wsie, ich mieszkańcy i władze są bezradni ze względu na brak efektywnie działającej policji i strach przed zemstą. Socjologowie tłumaczą wysoki wskaźnik przestępczości Romów tym, że większość z nich nie ma stałego źródła dochodu; dużą rolę odgrywają również zubożenie oraz ostracyzm ze strony społeczeństwa, co sprawia, że Romowie nie mają nic do stracenia⁴. Bez względu na motywy, jakie kierują Romami wchodzącymi na drogę przestępczą, zjawisko to powoduje umacnianie się stereotypu Roma jako złodzieja i oszusta, co tylko zaostrza antagonizmy i pogłębia uprzedzenia społeczeństwa węgierskiego do tej grupy etnicznej. Kolejną przyczyną negatywnych opinii o Romach jest to, że społeczeństwo Republiki Węgierskiej, podobnie jak i innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej, nie jest tolerancyjne wobec „obcych”. Nacjonalizm i ksenofobia mają w tym regionie długą historię. Trzeci powód niechęci do Romów jest wynikiem drugiego – transformacja i wszystkie jej konsekwencje wzmocniły nietolerancję w krajach byłego bloku wschodniego, a ponadto od lat 90. XX w. dyskryminacyjne i nacjonalistyczne poglądy mogły być w miarę swobodnie wyrażane⁵.

Konflikty najczęściej pojawiają się w sferach, w których Romowie i nie-Romowie żyją lub obcują ze sobą bezpośrednio. Jednym z takich obszarów jest edukacja, od lat bowiem mamy tu do czynienia z bardzo wyraźną współzależnością pomiędzy nastawieniem społeczeństwa węgierskiego do Romów a poziomem wykształcenia tej grupy etnicznej na Węgrzech.

Węgierski system edukacyjny a Romowie

Pod koniec epoki socjalizmu, w której kładziono duży nacisk na szkolnictwo, poziom edukacji wśród Romów był wyższy niż kiedykolwiek – większość skończyła 8 klas szkoły podstawowej, wciąż jednak niewielu było absolwentami szkół średnich i policealnych. W czasach komunizmu tak naprawdę nie było to jednak bardzo istotne, gdyż prawie każdy znajdował zatrudnienie, a poza tym, trzeba przyznać, że Romowie – często analfabeci nieopuszczający własnych kręgów – nie przywiązywali zbyt dużej wagi do edukacji i nie posyłali swoich dzieci do szkoły. Bezrobocie wielu z nich zmusiło do zmiany swego nastawienia.

Socjologiczne badania z 1993 r. pokazały, że 9% dzieci romskich nigdy nie uczęszczało do szkoły, a 77% skończyło szkołę podstawową (w porównaniu z 26% w roku 1971)⁶. Sporządzone przez Ministerstwo Kultury i Edukacji statystyki z przełomu 1992 i 1993 r., wykazały, że 74 241 romskich uczniów uczyło się

---

³ *The Next Great Trek of the Gypsies*, „World Press Review”, November 1990, s. 41, [w:] Z. Barany, *The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics*, Cambridge 2002, s. 181.

⁴ Z. Barany, *op. cit.*, s. 183.

⁵ *Ibidem*, s. 189.

⁶ *Measures taken by the state to promote the social integration of Roma living in Hungary*, red. T. Doncssev, Budapest 2000, s. 22.

w szkołach podstawowych, co stanowiło 7,12% wszystkich uczniów⁷. Według badań z 1999 i 2000 r., 33,6% Romów uczęszczało do szkół średnich, z czego jednak 13% kończyło szkolenie zawodowe, a 1% szkołę średnią⁸. Odsetek studentów romskich jest poniżej 1% (tab. 1).

Tab. 1. Poprzestanie na poszczególnych etapach edukacji według przynależności etnicznej na Węgrzech w 2000 roku

Rodzaj szkoły	nie-Romowie (%)	Romowie (%)
Podstawowa lub poniżej	35,0	76,4
Brak edukacji	0,3	4,3
Niepełna podstawowa	10,7	22,1
Skończona podstawowa	24,0	49,9
Część średniej	53,0	23,4
Skończona podstawowa i praktyka	25,5	19,0
Niepełna średnia	6,1	1,5
Skończona średnia	17,5	2,7
Średnia zawodowa	3,8	0,2
Wyższa edukacja (pełna i niepełna)	12,0	0,2

Źródło: M. A. Orenstein, D. Ringold, E. Wilkens, *Roma in an Expanding Europe. Breaking the Poverty Circle*, Washington 2003, s. 38.

Jedną z ważnych przyczyn takiego stanu rzeczy jest dyskryminacja, której wpływ na edukację Romów potwierdza wypowiedź Węgra z Nagykanizsa, gdzie planowano otworzyć prywatną szkołę romską: „Edukować ich? Powinniśmy ich zastrzelić!”⁹. By uzyskać jednak rzeczywisty obraz sytuacji edukacyjnej Romów na Węgrzech, należy przyjrzeć się nie tylko praktykom dyskryminacyjnym, lecz także systemowi szkolnictwa w tym kraju.

Już na pierwszym etapie nauczania dzieci – żłobki, przedszkola i klasa zerowa – rozpoczynają się problemy Romów. Choć uczęszczanie na zajęcia w ramach edukacji przedszkolnej jest na Węgrzech obowiązkowe, to aż 11% dzieci romskich w nich nie uczestniczy¹⁰, co jednak stanowi znaczny postęp w porównaniu z początkiem lat 90. XX w. Dzieci romskie już na starcie mają pewne braki, jeśli chodzi o wiedzę. Wynika to przede wszystkim z tego, że zasób wiadomości o życiu i świecie, przekazywany im przez rodziców, jest zupełnie nieodpowiedni i nieużyteczny w realiach przedszkola czy szkoły węgierskiej. Instytucje zajmujące się wczesną edukacją Romów powinny dążyć do znajdowania punktów wspólnych dla dwóch systemów wartości i wiedzy, jednak w większości przypadków tego nie robią. Klasa zerowa, która trwa tylko rok, powinna, zdaniem osób zajmujących się kwestią obecności Romów w systemie edukacji na Węgrzech, zostać wydłużona do

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Rights Denied. The Roma of Hungary*, www.hrw.org/reports/1996/Hungary.htm.

¹⁰ D. Ringold, *Roma and the Transition in Central and Eastern Europe: Trends and Challenges*, Washington 2000, [www.inweb18.worldbank.org/eca/eca.nsf/attachments/roma+and+the+transition+in+central+and+eastern+europe:+trends+and+challenges/\\$file/roma.pdf](http://www.inweb18.worldbank.org/eca/eca.nsf/attachments/roma+and+the+transition+in+central+and+eastern+europe:+trends+and+challenges/$file/roma.pdf), s. 19.

lat trzech, aby wyrównać różnice i zapewnić Romom równe szanse w szkole podstawowej i na dalszych etapach edukacji. Fakt, że ponad 88% dzieci romskich deklaruje, iż uczęszcza do przedszkoli, nie jest jednoznaczny z ich regularnym uczestnictwem w zajęciach. Statystyki pokazują, że tylko co drugie dziecko z tej liczby bierze udział w zajęciach. Badacze wyróżniają różne przyczyny takiego stanu rzeczy, np.: częste odrzucanie podań o przyjęcie dzieci romskich do renomowanych przedszkoli; bezrobocie rodziców, którzy sami opiekują się dziećmi; duży koszt pobytu dzieci w przedszkolach (posiłki, opłaty etc.); znacznie mniejsza liczba przedszkoli w regionach biedniejszych i na wsiach, gdzie mieszka większość Romów, oraz brak funduszy na wysyłanie dzieci do przedszkoli w innym mieście lub wsi; niechęć dzieci romskich do uczęszczania do przedszkoli ze względu na nietolerancję i brak kompetentnego podejścia opiekunów etc.¹¹

Po ukończeniu przedszkola dzieci romskie, często znacznie gorzej przygotowane do dalszej nauki, w większości podejmują edukację w szkołach podstawowych. Jednak świadectwo ukończenia szkoły podstawowej rzadko jest dowodem na posiadanie wiedzy umożliwiającej dostanie się i ukończenie szkoły średniej. Główną przyczyną tej sytuacji jest postępująca segregacja w szkołach węgierskich. Dane z 2002 r., zgromadzone przez Węgierski Instytut Badań Edukacyjnych, pokazują, o ile wzrósł poziom segregacji w węgierskim systemie szkolnictwa od roku 1990. W roku 1992 co dwunasty uczeń pochodzenia romskiego uczęszczał do szkoły z większością uczniów tej narodowości, podczas gdy w 2001 r. już co piąte dziecko romskie¹². W 2002 r. liczba szkół stosujących segregację wzrosła do 192, co stanowiło 5% ogółu wszystkich szkół na Węgrzech¹³. W ostatnich dziesięciu latach stosunek uczniów romskich do uczniów węgierskich wzrósł znacząco i nie jest to głównie wynikiem wskaźników demograficznych na Węgrzech, jak niektórzy próbują udowodniać. W latach 1989-1999 liczba Romów uczęszczających do szkół podstawowych w całym kraju wzrosła tylko o 4,5%, podczas gdy w szkołach zdominowanych przez dzieci romskie – o 36,9%. W tym samym okresie liczba dzieci węgierskich zmniejszyła się o 24,4%, a w szkołach z dużą liczbą Romów, liczba nieromskich uczniów zmniejszyła się o 32,7%¹⁴. Te dane ukazują wyraźnie, że tendencje do segregacji w szkołach węgierskich w ostatnich latach znacznie przybrały na sile.

Typy segregacji Romów w szkołach

Badacze wyróżniają cztery typy segregacji Romów w szkołach węgierskich: segregację na poziomie szkół, wewnątrz szkół, poprzez tworzenie szkół specjalnych oraz poprzez tworzenie specjalnej kategorii dla dzieci romskich: „uczeń prywat-

---

¹¹ *Integration vs. Segregation. Hungarian Roma Education Policy Note*, Budapest 2003, www.oki.hu/publication.php?kod=integration.

¹² *Ibidem*.

¹³ G. Havas, *The school as Breakout Point*, [w:] *The Gypsies/ The Roma in Hungarian Society*, red. E. Kallai, Budapest 2002, s. 85.

¹⁴ *Integration vs. Segregation...*

ny”¹⁵. Jeśli chodzi o pierwszy rodzaj segregacji, wynika on z praktyk segregacyjnych w obszarze osiedlania się i sytuacji mieszkaniowej Romów. W latach 90. XX w. rozpoczął się proces spontanicznej migracji Węgrów ze wsi i małych miast, które miały duży odsetek romskich mieszkańców. Nie była to jedyna przyczyna tego przemieszczania się, duży wpływ miały także zmniejszające się możliwości zdobycia pracy w biedniejszych regionach oraz słaba infrastruktura. Spowodowało to jednak duży spadek liczby uczniów nie-romskich w szkołach oraz powstanie odrębnych, odizolowanych osad romskich, czemu nie pomogła nawet likwidacja romskich slumsów, gdyż na ich miejscu powstawały bloki z mieszkaniami dla Romów. Rosnąca liczba Romów w szkołach skłoniła rodziców dzieci nie-romskich do przenoszenia ich do placówek w innych miastach i wsiach, bez zmiany swego miejsca zamieszkania. Romowie nie mogli tej segregacji zapobiec, gdyż nie mieli wystarczających środków, aby wysyłać swoje dzieci do szkół w innych miejscowościach. Dodatkowo, szkoły zdominowane przez Romów były najczęściej ubogie i źle zaopatrzone, co pozbawiało je kolejnych argumentów, aby przekonać rodziców przenoszących dzieci do zaprzestania tych działań.

Segregacji sprzyja sposób finansowania szkół przez państwo węgierskie: wysokość środków finansowych przyznawanych poszczególnym placówkom edukacyjnym zależy od liczby uczących się w niej uczniów. Szkoły starały się zaskarbić sobie sympatię rodziców i skłonić ich do pozostawienia dzieci w swoich placówkach przez tworzenie instytucji edukacyjnych pozbawionych uczniów romskich. Ombudsman w swoim raporcie z 2001 r. zwrócił uwagę na rolę władz lokalnych w tym względzie. Stwierdził, że wywierają one presję na szkoły, co z kolei wynika z nastawienia węgierskich społeczności, których są przedstawicielami, i akceptują postępującą segregację w szkołach¹⁶. Do tych wszystkich czynników dodać należy chęć tworzenia oddzielnych szkół dla przedstawicieli mniejszości, gdyż skutkuje to dodatkowymi środkami finansowymi z budżetu państwa dla zainteresowanych władz lokalnych.

Istnieją dwa typy szkół dla mniejszości: „mniejszościowe instytucje edukacyjne” oraz „instytucje edukacyjne uczestniczące w edukacji mniejszości”¹⁷. Podczas gdy samorządy mniejszości mogą wpływać na wybór i odwołanie dyrektora mniejszościowej instytucji edukacyjnej, w przypadku drugiego typu szkół, taką decyzję samodzielnie podejmują władze lokalne. Jeżeli wybrani przez władze lokalne dyrektorzy są przeciwni selekcji i segregacji dzieci romskich i nie-romskich, to i tak nie mogą wiele zdziałać, aby zmienić tę sytuację. Badania przeprowadzone w szkołach w komitacie na Wielkiej Nizinie pokazały, jak znikomy wpływ mają kierujący placówkami edukacyjnymi na izolowanie dzieci romskich. Jedna z dyrektorek szkoły w tym regionie stwierdziła:

Nie wyczuwam żadnego wsparcia ze strony społeczeństwa. Chociaż jestem przeciwna selekcji w szkołach podstawowych [...] to ta selekcja właśnie tam się zaczyna i nie na podstawie zdolności dzieci. Udajemy, że tak jest, ale to nie jest rzeczywista podstawa selekcji. Mimo że egzaminy wstępne są zabronione

---

¹⁵ *Ibidem*, s. 85.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

w szkołach podstawowych, dopuszczane są tzw. rozmowy wstępne i nikt nie sprawdza, z czego się one składają [...]. Można wtedy eliminować dzieci romskie, jeśli się chce. Nie ma żadnych konsekwencji¹⁸.

To tylko jedna z wielu opinii o praktykach stosowanych obecnie w szkołach węgierskich, jeden z przypadków wskazujących na segregację wewnątrz szkół.

Niektóre szkoły w inny sposób rozwiązują problem migracji dzieci nie-romskich z ich szkół. Przyjmują one, co prawda, Romów, ale tworzą dla nich specjalne klasy, izolują ich od uczniów o pochodzeniu innym niż romskie¹⁹. Jest to korzystne dla szkoły – zatrzymuje ona w swych podwojach dzieci Węgrów, a dodatkowo także dzieci Romów, co zwiększa liczbę uczniów szkoły, a co za tym idzie, również środki budżetowe od państwa. Tracą na tym tak naprawdę tylko dzieci romskie. A to z tego powodu, że warunki zapewniane przez ten rodzaj segregacji są znacznie gorsze niż te, które są udziałem uczniów o innym pochodzeniu. Specjalne klasy tworzone dla Romów są klasami wyrównawczymi lub klasami dla dzieci opóźnionych w rozwoju, często z niższą jakością sprzętu dydaktycznego oraz gorzej wykształconymi nauczycielami. Klasy fakultatywne są bardzo trudno dostępne dla dzieci romskich. Praktyki te mają na Węgrzech długą tradycję. Zwykle podstawą segregacji jest nie tylko pochodzenie etniczne, ale także dyskryminacja rasowa i społeczna selekcja. Oznacza to, że dzięki klasom specjalnym dzieci z rodzin o wyższym statusie społecznym mogą mieć wyższy poziom edukacji. Z drugiej strony, dzieci pochodzenia innego niż romskie, z rodzin słabo wykształconych i o małym dochodzie, też mogą zostać umieszczone w klasach specjalnych. Statystyki i dane wskazują jednak na nieproporcjonalnie większy udział dzieci romskich w specjalnych klasach (tab. 2).

Tab. 2. Procent uczniów romskich w różnych typach klas w szkołach węgierskich

Klasy o profilu sportowym	14,1 %
Klasy o profilu muzycznym	16,1%
Klasy o profilu matematycznym	16,2%
Klasy o profilu językowym	17,5%
Klasy ogólne	45,2%
Klasy dla dzieci opóźnionych w rozwoju i niepełnosprawnych	81,8%
Klasy wyrównawcze	84,2%

Źródło: G. Havas, *The School as Breakout Point...*, s. 104.

Badania z lat 1999 i 2000 brały pod uwagę sześć kategorii klas: klasy złożone z dzieci pochodzenia innego niż romskie; klasy, w których było poniżej 25% romskich dzieci; klasy z 25-50% udziałem Romów; klasy z 50-70% Romów; klasy, w których liczba Romów przekraczała 75%, oraz takie, do których uczęszczali tylko uczniowie pochodzenia romskiego²⁰. Wyniki pokazują, że najczęstsze są zdecydowanie klasy albo homogenicznie romskie albo jednorodnie nie-romskie. Znacznie mniej było klas z pozostałych 4 kategorii. Około 1/3 romskich uczniów, czyli 10% ogółu dzie-

¹⁸ G. Havas, *op. cit.*, s. 95.

¹⁹ Por. *Separate and Unequal: Combating Discrimination against Roma in Education*, red. E. Rekosh, M. Sleeper, Budapest 2004, s.150-152.

²⁰ G. Havas, *op. cit.*, s. 101.

ci uczęszczających do szkół podstawowych, brała udział w zajęciach klas zdominowanych przez Romów²¹. Większość z nich to klasy specjalne. Wychodzi się przy tym z założenia, że zarówno uczniowie klas wyrównawczych, jak i dzieci opóźnione w rozwoju, mniej potrafią, a przez to muszą mniej wiedzieć. Potwierdzają to słowa zastępcy dyrektora w jednej z badanych szkół: „Dlaczego mielibyśmy ich uczyć czegoś więcej? I tak tego nie będą potrzebować”²². Wysoki poziom nauczania zapewnia więc uczęszczanie do klasy ze znikomym odsetkiem dzieci romskich (lub w ogóle), co tylko wzmacnia i utrwala praktyki segregacyjne. Ostatnio niektórzy rodzice dzieci romskich, a także organizacje pozarządowe, zaczynają protestować przeciwko klasom specjalnym, jednak presja społeczna jest wciąż tak duża, że nie zawsze przynosi to rezultaty pozytywne dla Romów.

Trzeci sposób segregowania uczniów pochodzenia romskiego opiera się na powstałych już w latach 50. i 60. XX w. szkołach, które miały na celu wyjście naprzeciw potrzebom edukacyjnym dzieci niepełnosprawnych umysłowo i fizycznie, czyli, po prostu, na szkołach specjalnych. W ciągu ponad czterdziestu lat istnienia stały się one ważną częścią systemu edukacji Romów. Uczniowie pochodzenia romskiego stanowią na Węgrzech 50% dzieci w tych szkołach (zob. tab. 3)²³.

W wielu przypadkach dzieci romskie, które nie mówią zbyt dobrze po węgiersku lub stwarzają problemy wychowawcze, ale też nie wykazują żadnych oznak upośledzenia, są niemal automatycznie przenoszone do takich szkół, nazywanych potocznie „cygańskimi szkołami”²⁴, zwłaszcza że procedura przydzielająca do szkoły normalnej bądź specjalnej jest obowiązkowa dla dzieci, które nie uczęszczały do przedszkola. Teoretycznie, specjalne podejście w czasie tego badania powinno mieć zastosowanie właśnie w stosunku do przedstawicieli mniejszości; akcentuje się tu także potrzebę obecności i wyrażenia zgody przez rodziców, jednak z powodu niewiedzy, bezradni rodzice dzieci romskich często bez protestów zgadzają się na umieszczenie swoich potomków w szkołach specjalnych. Ponadto, wielu nauczycieli narzeka, że dzieci romskie przez to, że nie uczęszczą do przedszkoli w ogóle lub czynią to nieregularnie, nie potrafią funkcjonować w społeczeństwie, są nieposłuszne i agresywne. Nauczyciele sami chcą pozbyć się obniżających poziom i „problematycznych” uczniów romskich.

Z zagadnieniami tymi wiąże się również kwestia selekcji nauczycieli. Większość z nich nie chce pracować w szkołach „cygańskich” lub tych, w których mamy do czynienia z tzw. romafikacją²⁵.

---

²¹ *Ibidem*, s. 102.

²² *Ibidem*.

²³ Z. Barany, *op. cit.*, s. 166.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ G. Havas, *op. cit.*, s. 98.

Tab. 3. Odsetek dzieci romskich w wieku od 7 do 16 lat na Węgrzech, uczęszczający do szkół specjalnych w latach 1989-2003

Rok	Populacja romska	Grupa wiekowa od 7 do 16 lat	Liczba osób w szkołach specjalnych	Odsetek dzieci romskich w szkołach specjalnych (%)	Liczba Romów w szkołach specjalnych	Odsetek dzieci romskich z grupy wiekowej 7-16 lat w szkołach specjalnych (%)
1989	478,000	119,000	15,000	0,12	1,800	1,5%
1990	488,000	122,000	15,000	0,12	1,800	1,5%
1992	510,000	127,000	25,000	0,25	6,250	4,9%
1993	522,000	130,000	25,000	0,30	7,500	5,8%
1994	534,000	134,000	30,000	0,35	10,500	7,8%
1995	546,000	137,000	30,000	0,40	12,000	8,8%
1996	558,000	140,000	30,000	0,45	113,500	9,6%
1997	571,000	143,000	30,000	0,50	15,000	10,5%
1998	584,000	146,000	35,000	0,60	21,000	14,3%
1999	597,000	149,000	42,500	0,75	31,875	21,4%
2001	624,000	156,000	60,000	0,95	57,000	36,5%
2002	638,000	160,000	70,000	0,98	68,600	42,9%
2003	652,000	163,000	70,000	0,98	68,600	42,0%

Źródło: www.romaniworld.com/ecopr1-1.htm

Nie wykazują oni także chęci poznawania nowych metod nauczania dostosowanych do potrzeb dzieci romskich, a uczenie w takiej szkole oznacza dla nich utratę prestiżu. Do tego dołączyć należy kwestię podejścia nauczycieli do Romów – wielu z nich jest uprzedzonych do tej grupy etnicznej i uważa edukowanie dzieci romskich za zadanie bezcelowe i bez nadziei na postępy. Pociąga to za sobą sytuację, w której w szkołach z dużym odsetkiem Romów lub całkowicie romskich, pracują niewykwalifikowani nauczyciele, często tylko po średniej szkole nauczycielskiej. Pogłębia to jeszcze bardziej przepaść między poziomem nauczania dzieci romskich i innych narodowości.

Pozostał nam jeszcze jeden sposób segregacji Romów w szkołach, wykorzystywany od stosunkowo niedawna, polegający na tym, że dzieciom romskim nadaje się status „uczniów prywatnych”, zwalniając ich przy tym z obowiązku codziennego chodzenia do szkoły²⁶. Do takich prywatnych uczniów należy tylko zdawanie egzaminów pod koniec każdego semestru nauki przed niezależną komisją. W dwóch przypadkach dziecko może starać się o taki status – na prośbę rodziców, którzy wówczas mają obowiązek przygotować dziecko do egzaminów, lub gdy dziecko ma jakiś rodzaj niepełnosprawności, wykazuje trudności w nauce lub w zachowaniu. Komisja zewnętrzna decyduje, że takie dziecko powinno być „ucznem prywatnym”. Na szkołę spada obowiązek stworzenia warunków do nauki dla takiego dziecka. W 2001 roku Ombudsman (komisarz) Mniejszości zaczął

²⁶ *Integration vs. Segregation...*

otrzymywać skargi od rodziców „problematycznych” romskich dzieci, którzy twierdzili, że przekonywano ich, by zgodzili się na uznanie dzieci za „prywatnych uczniów”, a gdy odmawiali, czasem nawet grożono im, że dzieci zostaną usunięte ze szkoły. Na prośbę komisarza Ministerstwo Edukacji wprowadziło przepis, który w przypadku, gdy rodzic poprosi o uznanie swojego dziecka za „prywatnego ucznia” nakazuje dyrektorom szkół aby w ciągu trzech dni zwrócili się do lokalnego ośrodka opieki społecznej. Ośrodek jest obowiązany sprawdzić tę sytuację i odpowiedzieć w ciągu 15 dni²⁷. Jednak mimo tych rozwiązań skargi wciąż się pojawiają. W swoim raporcie Ombudsman wytłumaczył to zjawisko w ten sposób: „Władze lokalne, szkoła i opieka społeczna stoją zwykle po tej samej stronie”²⁸.

Wszystkie praktyki segregacyjne w szkołach podstawowych prowadzą do sytuacji, w której 15% Romów w ogóle nie kontynuuje edukacji po szkole podstawowej, a 56,5% tych, którzy podejmują decyzję o dalszym kształceniu się, uczęszcza do szkół zawodowych²⁹. Sytuacja ta jest także wynikiem podejścia rodziców dzieci romskich do kwestii edukacji. Szkoły ogólnokształcące wydają im się niepraktyczne, bo nie dają możliwości zdobycia zawodu. Jednak to właśnie licea najczęściej przygotowują uczniów do studiów wyższych. W związku z tym, jak to zostało już wcześniej pokazane, odsetek Romów w szkolnictwie wyższym jest znikomy.

Rozwiązania prawne dotyczące edukacji

Alarmująca sytuacja ludności romskiej w obszarze edukacji nie mogła pozostać niezauważona przez władze Republiki Węgierskiej. W związku z tym pojawiły się różnego rodzaju ustawy i programy mające na celu poprawę poziomu edukacji Romów i zapobieganie praktykom dyskryminacyjnym. W 1996 r. parlament węgierski wprowadził poprawkę do Ustawy LXXIX o edukacji publicznej z 1993 r., która dawała wytyczne narodowym i lokalnym samorządom mniejszości do tworzenia i prowadzenia instytucji edukacji publicznej. Rozporządzenie Ministerstwa Edukacji nr 32/1997 rozszerzyło to prawo na żłobki i przedszkola. Głównym celem obu tych aktów jest zdefiniowanie zasad rządzących systemem edukacji, który powinien być odpowiedni do wieku dziecka i dbać o jego indywidualny rozwój, promować nauczanie języków mniejszości i wiedzy o ich kulturze, jak również pielęgnować kultywowanie tradycji mniejszości³⁰. Także Ustawa CXXV o równym traktowaniu i promocji równych szans z 2003 r. kładzie nacisk na likwidację praktyk dyskryminacyjnych m.in. w dziedzinie edukacji.

Rząd, aby zachęcić szkoły do praktyk integracyjnych, a nie dyskryminacyjnych, wydał decyzję 57/2002, która wprowadza nową formę wsparcia finansowego *per capita* dla instytucji edukacyjnych. Szkolenia dla dzieci będących w nie-

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ G. Bernáth, K. R. Forray, G. Ligeti, B. Wizner, *Opportunities and Limits. The Roma community in Hungary at the Millenium....*, s. 26.

³⁰ *Integration vs. Segregation...*

korzystnej sytuacji, za organizację których szkoły mogą ubiegać się o środki z budżetu państwa, mogą zostać stworzone zarówno dla uczniów uczestniczących już w szkoleniach przygotowawczych i wyrównawczych, jak i takich, którzy nie biorą w nich udziału. Uczestnictwo w tych kursach nie jest uzależnione od pochodzenia romskiego, od wykształcenia rodziców – uczęszczać na nie mają dzieci osób, które je ukończyły. Pojawiają się jednak głosy, że jest to niepotrzebne i krzywdzące podejście, gdyż poziom wykształcenia rodziców po szkole zawodowej nie różni się znacząco od wiedzy zdobytej w szkole podstawowej³¹. Często też przytaczany jest argument, że program ten stanie się kolejnym instrumentem segregacji Romów w szkołach. Zasady uczestnictwa w szkoleniach tworzonych na podstawie tego projektu nie zostaną bowiem ściśle uregulowane i nie będą kontrolowane przez prawo, podobnie jak dzieje się to w przypadku przydzielania do szkół i klas specjalnych. Rozwiązanie to jest wciąż w fazie początkowej, dlatego jego użyteczność i znaczenie dla polepszenia sytuacji dzieci romskich w obszarze edukacji pozostają wciąż w sferze spekulacji.

Rząd Petera Medgyessy'ego w 2003 r. przyjął program „Przygotowanie do integracji od września 2003”, który zakłada, że do zadań i obowiązków rządu należy integracja dzieci romskich z uczniami normalnych szkół podstawowych i zwalczanie segregacji³². Program ten realizuje decyzję Ministerstwa Kultury i Edukacji nr 57/2002, która, co prawda, nie zobowiązuje szkół do wdrażania praktyk integracyjnych, jednak oferuje korzyści (np. dodatkowe fundusze) dla tych, które prowadzą działania mające na celu integrację uczniów romskich i innych narodowości. Program ten jest finansowany po połowie przez rząd węgierski i PHARE³³. Projekt rządu z 2003 roku przewiduje także rozwój Krajowej Sieci Edukacja-Integracja z siedzibą w Budapeszcie i 53 biurami w różnych miastach, które będą nadzorować wykonywanie planów desegregacji w przedszkolach i szkołach podstawowych³⁴. Planowana jest likwidacja wszystkich klas segregowanych do 2009 r.³⁵ Ocenia się, że program ten może stać się pierwszym spójnym i bardziej skutecznym programem mogącym pomóc w rozwiązaniu problemów Romów w dziedzinie edukacji. Rząd Medgyessy'ego stworzył także, opisane wcześniej, stanowisko Komisarza ds. Integracji Dzieci Romskich i Niepełnosprawnych, który wspiera realizację projektu „Przygotowanie do integracji od września 2003”.

Państwo stara się również pomagać finansowo uczącym się Romom. Przyznawane są różnego rodzaju stypendia, zarówno dla uczniów szkół podstawowych, średnich, jak i wyższych. Studenci mogą starać się o stypendium w wysokości 60 000 forintów od Ministerstwa Kultury i Edukacji. W 1999 r. 139 studentów otrzymało takie wsparcie, a w 2000 już 178. Ponadto, aby umożliwić zakwaterowanie uczniów w in-

---

³¹ *Description of the Desegregation Situation in Hungary*, www.pili.org/resources/conferences/Tedis-crimCroatia2004/Description%20of%20the%20Desegregation%20Situation%20in%20Hungary.doc.

³² *Ibidem*.

³³ *Separate and Unequal...*, s. 242.

³⁴ V. Mohácsi, *W 2009 nie będzie klas segregowanych*, www.euro.pap.com.pl/cgi-bin/wapp.pl?grupa=26&ID=63349.

³⁵ *Framework Convention for the Protection of National Minorities*, 3 VII 2001, www.hri.ca/fortherecord2001/euro2001/documentation/fcpcnm/acfc-com-hungary.htm.

nych miastach, ministerstwo przeznaczyło 13,5 miliona forintów w 1999 r., a w 2000 już 150 milionów na budowę akademików. Ministerstwo Edukacji, wspólnie z Samorządem Mniejszości Cygańskiej, postanowiło przeznaczyć po 10 milionów forintów każdy na podręczniki i pomoce naukowe dla Romów uczęszczających do szkół podstawowych i średnich³⁶. Także Fundacja Publiczna ds. Mniejszości Narodowych i Etnicznych na Węgrzech oferuje stypendia dla studentów romskich uczestniczących w programach edukacyjnych dla dorosłych, a Fundacja Publiczna ds. Cyganów na Węgrzech zapewnia wsparcie finansowe uczniom romskim w szkołach podstawowych i średnich; tu głównym kryterium przyznania stypendium są dobre wyniki w nauce³⁷. Aby mieć pewność, że te granty trafiają na pewno do dzieci romskich, ostatnio zaczęto wymagać zaświadczeń od samorządu mniejszości lub jakiejś poważanej instytucji romskiej z siedzibą w miejscu zamieszkania aplikanta oraz dołączenia do podania kolorowej fotografii.

Obok inicjatyw i pomocy państwa, duże znaczenie dla poprawy sytuacji Romów w szkolnictwie na Węgrzech mają także wsparcie i programy organizacji pozarządowych i fundacji prywatnych. Fundacja „Ec-Pec”, na przykład, stworzyła „Program Integracji Romów”, którego celem jest pomoc uczniom romskim w osiągnięciu postępów w szkole, bez znaczenia czy w specjalnej, czy w normalnej. Zajęcia w szkołach uczestniczących w programie odbywają się z udziałem romskiego asystenta, który wspiera pracę nauczyciela. Dwuletnia faza pilotażowa programu potwierdziła, że przynajmniej połowa dzieci romskich uczących się w szkołach specjalnych jest w stanie sprostać wymogom normalnych szkół, jeśli tylko będzie się miało do nich odpowiednie podejście, poświęci im się trochę uwagi i zapewni opiekę³⁸. Natomiast Fundacja Sorosa wprowadza wiele programów dotyczących edukacji, m.in. „Program Rozwoju Edukacji Publicznej” z 1995 r. czy też programy dotyczące szkolnictwa wyższego, wprowadzane od początku istnienia tej organizacji³⁹. Ostatnio zauważalne staje się zwiększanie wsparcia stypendialnego tej fundacji dla dzieci i młodzieży romskiej kosztem innych inicjatyw.

Mimo licznych starań, mających na celu podniesienie poziomu edukacji Romów na Węgrzech, wciąż jeszcze wiele trzeba zrobić, by zmienić dramatyczną sytuację dzieci romskich w systemie szkolnictwa. Konieczne jest zapewnienie samorządom mniejszości romskiej środków finansowych na tworzenie szkół oraz zwiększenie ich wpływu na instytucje edukacyjne, gdyż przedstawiciele tych samorządów znacznie lepiej znają sytuację swoich pobratymców oraz ich kulturę, zwyczaje i potrzeby. Jest to szczególnie ważne, zważywszy na niewielką liczbę instytucji zajmujących się wdrażaniem programów mających na celu podtrzymywanie i nauczanie o niej, języku i tożsamości ludności romskiej.

---

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ G. Bernáth, K. R. Forray, G. Ligeti, B. Wizner, *Opportunities and Limits...*, s. 31.

³⁸ *Additional Country Papers: Hungary*, International Schooling for Tomorrow Forum, OECD, 6-8th June 2004, Toronto, www.oecd.org/dataoecd/41/2/32506999.pdf, s. 7.

³⁹ *Soros Foundation Hungary*, www.bbnet.org.yu/bdnet/agenda/soros.htm.

Szkoła Średnia im. Gandhiego – wzór czy inny rodzaj segregacji?

Bez wątpienia na szczególne zainteresowanie zasługuje Szkoła Średnia im. Mahatmy Gandhiego w Pecs. Jest to pierwsza etnicznie romska instytucja edukacyjna nie tylko na Węgrzech, ale także w Europie, która otrzymała licencję na wydawanie świadectwa ukończenia szkoły średniej. Fundacja „Gandhi” została oficjalnie zarejestrowana w 1992 r. Stworzyła ją grupa trzydziestu organizacji i osób prywatnych. Chodziło o powołanie do życia organizmu, który kształciłby utalentowanych Romów i w którym mieliby szansę na rozwijanie zainteresowań⁴⁰. Szkoła rozpoczęła działalność w roku szkolnym 1993/1994, a 12 VII 1995 r. fundacja została przekształcona w Publiczną Fundację Gandhi, co spowodowane było dołączeniem się państwa węgierskiego do grona założycieli fundacji i koniecznością dostarczenia odpowiednich funduszy, które, tak naprawdę, mogło zapewnić tylko państwo. W tym samym okresie przy szkole wybudowano dom studencki. Głównym celem nauczania, jaki stawiają sobie założyciele Szkoły Średniej im. Gandhiego, jest nauczanie w języku romani, aby podtrzymać kulturę i tradycję ludności romskiej na Węgrzech, a także wychowanie w poczuciu dumy ze swego pochodzenia. Jest to szczególnie ważne, zwłaszcza w obliczu wszechobecnej dyskryminacji Romów w systemie oświaty na Węgrzech. Dzieci romskie wybierane są do tej szkoły podczas wizytacji w szóstych klasach szkół podstawowych; następnie muszą zdać egzamin wstępny.

Ponadto Fundacja „Gandhi” w swych działaniach realizuje i propaguje takie idee jak: edukacja, rozwój zdolności dzieci oraz upowszechnianie wiedzy; ochrona dzieci i młodzieży; działalność społeczna, wsparcie rodziny i opieka nad starszymi; ochrona dziedzictwa kulturowego; promocja równych szans dla społecznie nieuprzywilejowanych grup; ochrona praw człowieka i obywatela oraz działalność na rzecz mniejszości narodowych i etnicznych na Węgrzech⁴¹.

Działalność Fundacji i Szkoły im. Gandhiego powinna służyć jako wzorzec dla podobnych instytucji zajmujących się edukacją i innymi kwestiami związanymi z mniejszością romską. Jednak mimo swego oryginalnego charakteru i swego wkładu w edukację i kulturę Romów, szkoła bywa krytykowana za to, czego skutki jej założyciele próbują zwalczać – za kreowanie kolejnego modelu segregacji dzieci romskich. Sceptycy starają się dowieść, że znacznie bardziej skuteczne i dalekowszyczące byłyby działania mające na celu stworzenie systemu pomocy dzieciom romskim uczącym się w węgierskich szkołach. W chwili obecnej wydaje się to jednak nierealne, więc Szkoła Średnia im. Gandhiego, mimo swych niedoskonałości, z pewnością powinna zostać uznana obecnie za najlepsze i modelowe rozwiązanie, godne naśladowania. Opierając się na jej doświadczeniach, zaczynają powstawać nowe instytucje próbujące polepszyć sytuację Romów w dziedzinie edukacji na Węgrzech. Bez wątpienia zaliczyć do nich należy: Szkołę Podstawową i Zawodową Don Bosco, Collegium Martineum z Hotelem Studenckim Manfa,

⁴⁰ „A Roma's Life in Hungary. Report 2002: A Year of Changes, Promises and Expectations”, s. 73.

⁴¹ *Ibidem*, s. 76.

Alternatywną Szkołą Zawodową Romskich Szans w Szolnok, Zawodową Szkołą Mniejszości Romskiej Kalyi Jag, Szkołą Jozsefvarosi oraz Szkołą Rabindranath Tagore⁴². Wciąż jednak liczba tych placówek jest niewystarczająca, aby sprostać potrzebom choć części węgierskich Romów i wyrównać ich szanse i poziom wykształcenia. Nie ma wątpliwości, że kluczem do rozwiązania tego problemu jest współpraca władz państwa z organizacjami pozarządowymi i fundacjami publicznymi i prywatnymi, które działają na rzecz poprawy sytuacji Romów w szkolnictwie. Można mieć nadzieję, że to współdziałanie będzie z czasem coraz lepsze, z pozytywnym skutkiem dla mniejszości romskiej na Węgrzech.

Bibliografia

Dokumenty

Framework Convention For The Protection Of National Minorities, Council of Europe, 3.07.2001, www.hri.ca/fortherecord2001/euro2001/documentation/fcpnm/acfc-com-hungary.htm.

Framework Convention For The Protection Of National Minorities Acfc/Inf/Op/I(2001)4, Council of Europe, 23.11.2000, www.hri.ca/fortherecord2001/euro2001/documentation/fcpnm/acfc-inf-op-i20014.htm.

Materiały internetowe

Cahn C., Chirico D., McDonald Ch., Mohácsi V., Perić T., Székely Á., *Roma in the educational systems of central and eastern Europe*, www.errc.org/cikk.php?cikk=53.

Description of the Desegregation Situation in Hungary, www.pili.org/resource/conferences/tediscrimcroatia2004/description%20of%20the%20desegregation%20situation%20in%20hungary.doc.

Education at school and vocational training, www.geocities.com/Paris/5121/hungary.htm.

Education: A Study in Prejudice, www.geocities.com/Paris/5121/education.htm.

Evans S., *Separate but Superior?*, www.geocities.com/Paris/5121/edu-hungary.htm.

Fekete L., *Court rules school segregation illegal*, 1.11.1999, www.irr.org.uk/euro-pbulletin/hungary/violence_harassment/1999/ak000002.html.

Hungarian Court Orders School to Compensate the Families of Romani Students Educated in Special Classes, www.errc.org/cikk.php?cikk=2095.

Hungary Appoints Ministerial Commissioner for the Integration of Roma and Disadvantaged Children, www.errc.org/cikk.php?cikk=1617.

Kurucz E., *Equity for Romani students and multicultural diversity in education*, www.policy.hu/kurucz/proposal.html.

---

⁴² Za: E. Szilassy, *Minority Education in Hungary*, www.policy.hu/discus/messages/102/szilassy-researchrpt.pdf, s. 7; *The Roma in Central and Eastern Europe...*

- LeBor A., *Building an Educational Base for Gypsies in Hungary*, www.changemakers.net/journal/99december/lebor.cfm.
- Mohácsi V., Pickup A., *Primary education of Roma: the case of Hidas*, www.errc.org/cikk.php?cikk=1559.
- Mohácsi V., *W 2009 nie będzie klas segregowanych*, www.euro.pap.com.pl/cgi-bin/wapp.pl?grupa=26&ID=63349.
- Ombudsman Finds Discrimination against Roma in Education in Hungary*, www.errc.org/cikk.php?cikk=921.
- Private Foundation School Found Segregative in Hungary*, www.errc.org/cikk.php?cikk=1869.
- Private School in Hungary Declared Unlawful*, www.errc.org/cikk.php?cikk=1606.
- Soros Foundation Hungary*, www.bbnet.org.yu/bdnet/agenda/soros.htm.

Monografie

- Barany Z., *The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics*, Cambridge 2002.
- Measures taken by the state to promote the social integration of Roma living in Hungary*, Doncsev T. (red.), Budapest 2000.
- The Gypsies/ The Roma in Hungarian Society*, Kallai E. (red.), Budapest 2002.
- Postma K., *Changing Prejudice in Hungary. A study on the Collapse of State Socialism and its Impact on Prejudice against Gypsies and Jews*, Groningen 1996.
- Separate and Unequal: Combating Discrimination against Roma in Education*, Rekosh E., Sleeper M. (red.), Budapest 2004.
- Wojciechowski S., *Nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej*, wyd. 3, Wrocław 2000.

Opracowania

- A Roma's Life in Hungary. Report 2002: A Year of Changes, Promises and Expectations*, Budapest 2003.
- Additional Country Papers: Hungary*, International Schooling for Tomorrow Forum, OECD, 6-8th June 2004, Toronto, www.oecd.org/dataoecd/41/2/32506999.pdf.
- Bernáth G., Forray K. R., Ligeti G., Wizner B., *Opportunities and Limits. The Roma community in Hungary at the Millenium*, Budapest 2002, www.tki.pte.hu/rom/dok/Es%E9lyek%20ANG_1richtf.pdf.
- Gustin P., *Public Work Programmes in Hungary*, 15.10.2001, www.oecd.org/dataoecd/54/13/2537207.pdf.
- Integration vs. Segregation. Hungarian Roma Education Policy Note*, Budapest 2003, www.oki.hu/publication.php?kod=integration.

Orestein M. A., Ringold D., Wilkens E., *Roma in an Expanding Europe. Breaking the Poverty Circle*, Conference Edition, A World Bank Study, The International Bank for Reconstruction and Development, Washington 2003.

Rights Denied. The Roma of Hungary, Human Rights Watch, Helsinki, www.hrw.org/reports/1996/Hungary.htm.

Ringold D., *Roma and the Transition in Central and Eastern Europe: Trends and Challenges*, The World Bank, Washington, September 2000, [www.inweb-18.worldbank.org/eca/eca.nsf/Attachments/roma+and+the+transition+in+central+and+eastern+europe:+trends+and+challenges/\\$file/roma.pdf](http://www.inweb-18.worldbank.org/eca/eca.nsf/Attachments/roma+and+the+transition+in+central+and+eastern+europe:+trends+and+challenges/$file/roma.pdf).

Szilassy E., *Minority Education in Hungary*, OSI International Policy Fellowship Program, www.policy.hu/discus/messages/102/szilassy-researchrpt.pdf.